

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра археології та етнології України

*В'ячеслав Кушнір
Наталія Петрова*

Українознавчий компонент у навчально-виховному процесі

Навчально-методичний посібник

ОДЕСА
ОНУ
2017

УДК 39(=161.2):378.011.3(075.8)
K964

Рекомендовано до друку Вченою
радою історичного факультету.
Протокол № 2 від 10 жовтня 2017 р.

Рецензенти:

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

П. М. Чернега – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Відповідальний редактор:

О. В. Сминтина, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Кушнір В. Г., Петрова Н. О.

K964 Українознавчий компонент у навчально-виховному процесі : навчально-методичний посібник / В. Г. Кушнір, Н. О. Петрова. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 74 с.
ISBN 978-617-689-245-8

У запропонованому виданні репрезентовано досвід багаторічної роботи по впровадженню в навчально-виховний процес на історичному факультеті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова компонентів традиційної культури українців.

Розглядаються форми наукової, освітньо-просвітницької роботи, залучення студентів до організації і проведення народознавчих заходів в школах, в українській діаспорі в Румунії.

УДК 39(=161.2):745/749(477.74)(075.8)

ISBN 978-617-689-245-8 © Кушнір В. Г., Петрова Н. О., 2017
© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Науково-практична діяльність у виховному процесі	5
Просвітницька робота в загальноосвітніх школах.....	48
Співпраця з українською діаспорою	58

Вступ

В процесі розбудови Української держави особливої актуальності набувають проблеми виховання національно свідомої молоді. Важлива роль у вирішенні цієї проблеми належить вищій школі, що й зазначено у Законі України «Про вищу освіту».

В Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова (ОНУ) виховання студентської молоді є одним з пріоритетних завдань. Розглядаючи концепцію освіти як процес розвитку творчої особи, мусимо шукати якісно нові підходи, форми організації виховної роботи, посилення її ролі в діяльності вищих навчальних закладів, професорсько-викладацького складу, студентської молоді. Все це вимагає приведення в дію як нових форм впливу на студента, так і активізації традиційних форм організаційно-виховної, культурно-освітньої роботи у новій національній моделі вищої освіти, відпрацювання нових методик та стилю виховання. І одним із таких змістовних складових у виховному процесі є українознавчий компонент.

Однак його впровадження у виховний процес в умовах міського середовища зумовлене необхідністю розробки відповідних методик, програм і підходів, спрямованих на роз'яснення і розуміння специфіки розвитку традиційної культури, її трансформації у містах, особливо на півдні України, в умовах активної міжкультурної взаємодії, де вона втрачає чимало властивих етнічній культурі ознак, але не втрачає етнічної основи. Такий підхід став визначальним при розробці структури і змістового наповнення виховної роботи на історичному факультеті.

Науково-практична діяльність у виховному процесі

Досвід роботи на історичному факультеті ОНУ по впровадженню у виховний процес компонентів української традиційної культури і обрядовості зокрема накопичено впродовж понад 15 років. На початку XXI століття було розроблено відповідну програму з трьох частин, у кожній з яких передбачається виконання конкретних завдань. Кожна частина – своєрідний етап, в межах якого передбачається виконання низки завдань.

Завдання *першого етапу* передбачає ознайомлення з історіографічною спадщиною, знаннями про стан традиційної культури українців. Одним з важливих завдань першого етапу є з'ясування питання про наявність і функціонування української традиційної культури в Одесі в період її активного заселення і на ранніх етапах розвитку. Ця частина роботи здійснюється в процесі виконання аудиторного навантаження, на студентських конференціях, в діяльності наукових студентських товариств, гуртках тощо.

Увага зосереджується на питаннях економічного, соціального розвитку південноукраїнських міст, в тому числі й Одеси, формування етнічного складу населення, його динаміки на початкових етапах існування південноукраїнських міст. Для розуміння специфіки регіону, ролі полікультурного компоненту студенти вивчають історичну ситуацію на Півдні України, міграційну політику держави у XVIII-XIX століттях, історію заселення Причорномор'я. Таким чином формується уявлення про Одесу з її полікультурним простором, розумінням специфіки міста як продукту взаємодії різних національностей, ролі українців у формуванні міської культури Одеси. Ознайомленню з історіографічною спадщиною за темою приділяється велика увага ще й тому, що йдеться про доробок професорів Новоросійського (Одеського) університету, зокрема професора Новоросійського університету О. І. Маркевича. Він одним з перших на фаховому рівні вивчав культуру одеситів, її сутність і особливості формування. Його зацікавила народна поезія, яку дослідник розглядав чи не як єдине джерело вивчення ментальності населення міста Одеси і умов, в яких вона формувалась. Аналізуючи одеський фольклор, О. І. Маркевич оперує ґрунтовною джерельною базою, яку він накопичував на протязі багатьох років безпосередньо в Одесі. Народнознавець

наголошує не тільки на тому, що український фольклор найбільш розповсюджений в Одесі, але й відзначає інтерес одеської інтелігенції до українського фольклору. Прикметно, що О. І. Маркевич поставив перед собою завдання вивчити народну поезію Одеси, незалежно від її етнічної специфіки, про що й свідчить назва опублікованої ним узагальненої статті “Одесса в народной поэзии” [фото 1].

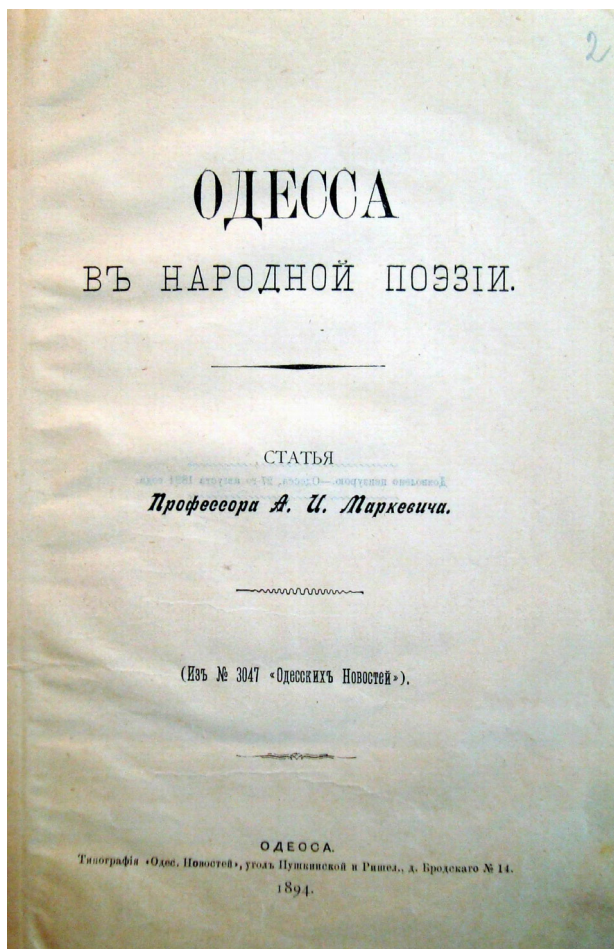

Фото 1. Фото архівної справи. Державний архів Одеської області. Ф. 150.
Маркевич О. І. Особовий фонд. – Оп. 1. Спр. 13.

Заслуга О. І. Маркевича не тільки у тому, що ним охарактеризована народна поезія Одеси в кінці XIX ст. а й у визначенні ним основи, на якій формувався феномен одеської культури і вона на той час була українською. Українську Одесу О. І. Маркевич спостерігав й під час виконання одеситами родинної і календарної обрядовості (молодіжне дозвілля, Івана Купала тощо). В Одесі у другій половині XIX ст. ще святкували такі популярні календарні свята як Івана Купала, співали різноманітні народні пісні (“Сидить голуб на березі, голубка на вишні”, “Та внадивсь журавель”, “Ой спать мені не хочеться”, “Діду мій, світе мій”, “У сусіда хата біла”, “Хилилися густі лози”, “Підмовляла дівчина”, “Чоловік сіє жито”, “Ой у полі могила”, “Дід рудий, баба руда”, “Ой ти, дівчино, горда та пишна”, “Ворскла річка невеличка”, “Дівчино кохана здорова була”, Ой вже чумаك дочумакувався”, “Болить моя головонька”, “Повій вітре в ту країну”, “Ой в долині вітер віє”, “Ой на горі ячмінь”, “Лугом іду, коня веду”), чимало з яких ним записано і зберігаються в особистому архіві історика. Занотовані ним свідчення про обрядові дійства, обрядові пісні, зокрема весільні, вказують на функціонування у місті традиційної української родинної обрядовості. Ми дізнаємось про існування певних обрядів і звичаїв, зафіксованих у народних піснях. Так, коментуючи слова “Созови, созови, наш отамане, весь дівочий кол”, він відзначає, що в молодіжних об’єднаннях такого звичаю ще дотримуються. Дізнаємось й про існування такої форми молодіжного дозвілля як досвітки (“та не пускай їх на досвітки подовгу гулять”) інше [фото 2, 3, 4, 5].

Народну поезію Одеси кінця XIX ст. О. І. Маркевич показує в динаміці, як таку, що сформувалася на українській традиційній основі, але розвиваючись під впливом специфічних умов, притаманних Одесі XVIII – XIX століття, набула неповторної своєрідності й виразності.

Не стоїть осторонь і вивчення мовного питання в історичній ретроспективі. Студенти знайомляться з офіційними документами, прямо чи опосередковано пов’язаними з мовною темою в Одесі, зокрема з використанням української. У документах різного походження фігурують розбіжності з цього питання і студенти

мають можливість сформулювати свою точку зору, використовуючи наявну історіографію та документальну базу. Для ілюстрації такого порівняльного аналізу наводимо один із прикладів.

Фото 2, 3. Фото обкладинки архівної справи. Державний архів Одеської області. Маркевич О. І. Особовий фонд. – Оп. 1. Спр. 13; Спр. 63.

За деякими офіційними документами 20-х роках ХХ ст., вказується, що в Одесі «хорошо знаючих український язык» нараховувалось не більше 10 %. Однак існують вагомі підстави вважати необ'єктивними такі висновки, а наведені відсотки занижені. По-перше, невідома кількість тих, хто не дуже «хорошо», але володів, користувався українською. По-друге, слід брати до уваги роль, як тепер кажуть, адміністративного чинника, під тиском якого працювали виконавці, творці документу (перепис населення, опитування тощо). Натомість, відомо про спротив українізації в Одесі певних громадських організацій, чиновників державних і партійних місцевих установ в період так званої по-

літики «коренизації». Та й пересічні громадяни не завжди наполягали на відображенні достовірності, інколи байдуже ставились до таких неактуальних, на їхню думку, питань, як перепис, що, до речі, і у наш час має місце. Ще однією підставою для сумнівів є наявність, всупереч дії преференцій, стимулюючих розвиток російської мови, достатньо вагомої частини україномовних одеситів у першій половині ХХ ст., особливо у таких мікрорайонах як «Молдованка», «Слобідка», «Бугаївка», «Пересип». Тобто, з часом україномовних одеситів, принаймні, не зменшувалось.

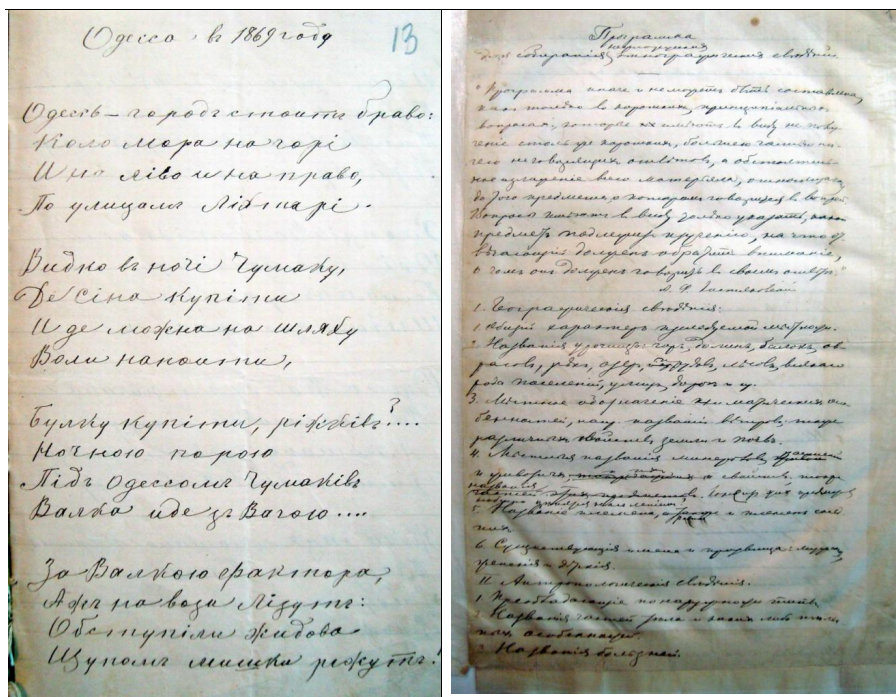

Фото 4, 5. Сторінки архівної справи. Державний архів Одеської області.
 Особовий фонд Маркевича О. І.

Отже, ознайомившись з такими матеріалами, студенти мають можливість сформулювати власну точку зору.

Наведений екскурс, на перший погляд, має опосередковане відношення до виховного процесу, однак у ньому закладено

повчальну ідею. Дослідження проблем, пов'язаних з розвитком культури українців на Півдні України і в Одесі зокрема, засвідчує поширене і тривале функціонування української традиції, дає можливість зрозуміти природу чинників насамперед ідеологічного і адміністративного, наслідки їх впливу на етнокультурний розвиток. Тому вивчення наукової спадщини із етнографічного українознавства формує уявлення про реальний потенціал українського фактора і його роль у формуванні етнокультурної специфіки Півдня України, сприятиме спростуванню тверджень про занепад, а то й відсутність української традиції в полікультурному середовищі Півдня України.

На *другому етапі*, переважно під час проходження етнографічної практики, студенти накопичують емпіричний матеріал, знайомляться з традиційною культурою в умовах її функціонування, займаються реконструкцією традиційних обрядів й підготовкою їх до демонстрації. За роки досліджень, розпочатих факультетом з 1993 року, накопичено чимало фактичного матеріалу, сформовано банк даних, якими можуть користуватися як науковці, так і працівники культурно-освітніх закладів, студенти гуманітарних факультетів, учні шкіл.

Завдання другого етапу програми пов'язані з організацією і проведенням пізнавально-просвітницької роботи студентів, популяризації ідей і впровадження елементів традиційної культури в сучасну побутово-обрядову культуру, відтворенню забутих звичаїв і традицій. Для цього у 2000 році на історичному факультеті ОНУ за ініціатииви В'ячеслава Григоровича Кушніра було створено фольклорно-етнографічний колектив, який згодом отримав назву «Джерело».

Популяризація народної культури українців проводиться учасниками фольклорно-етнографічного колективу «Джерело» за двома напрямками, сценічній постановці родинних та календарних свят, практичній демонстрації обрядів під час того чи іншого свята. Студенти факультету відтворюють на сцені традиційні родинні свята, як правило це весілля, сценарій якого складений на основі зібраних в українських селах Одещини матеріалів. За час існування колективом здійснено постанови: «Українські вечорниці» [фото 6], «Андріївські вечорниці» [фото 7],

Фото 6. Вечорниці, ворожіння дівчат. 2015.

двох варіантів весілля українців Одещини: «Кодимське весілля», за ініціативою викладача С. Є. Шеренгової [фото 8-10] та «Українське традиційне весілля» (за матеріалами польових етнографічних досліджень півдня Одещини) [фото 11]. Таким чином продемонстровано у сценічній формі варіативність традиційної обрядовості українців нашого регіону. Іноді глядачам пропонують перегляд окремих обрядодій, які є складовими традиційних обрядів («Запросини», «Дівич-вечір», «Чоботи», інші).

Фото 7. Андріївські вечорниці, ігри. 2015.

Відтворено і винесено на показ широкому загалу низку календарних обрядів. Щороку, за наслідками етнографічних експедицій, сценарії доповнюються новими, невідомими раніше матеріалами. Зокрема до зимових свят, представлених у виставі «Три празники» (Святий вечір, Новий рік, Водохреща) [фото 12-14], свята «Колодій», «Масляна», проведено реконструкцію «Веснянок».

Фото 8. Кодимське весілля. 2001.

**Фото 9. Кодимське весілля.
Покривання молодої. 2001.**

**Фото 10. Кодимське весілля.
Батьки з хлібом зустрічають
молодих. 2001.**

**Фото 11. Українське весілля.
Татарбунари. 2004.**

Фото 12. Вистава «Три празники». 2003.

Фото 13. Вистава «Три празники». Маланка. 2010.

Фото 14. Три празники. Артисти та глядачі. 2010.

Щороку на історичному факультеті в кінці 1-го семестру відбувається чарівне театральне дійство – студенти та гості стають учасниками реконструкцій традиційних свят. В рамках навчального курсу «Українська етнологія» та спецпрактикуму «Український весільний ритуал» (доцент Петрова Наталія Олександрівна – заступник декана з наукової та виховної роботи) студенти отримують завдання для самостійної та індивідуальної роботи, яку виконують у вигляді етнографічних реконструкцій або театральних постанов з етнографічними елементами. За понад 15 років було поставлено десятки різноманітних вистав та реконструкцій: «Вечорниці», «Весілля», «Сватання», «Маланка та Коза», «Колодій», «Масляна», «Купала», «Обряд запікання дитини», «Вечори на хуторі...», «Сорочинський ярмарок», «За двома зайцями», «Кайдаші», «Кам'яний Хрест», «Назар Стодоля», «Козак Микола» та багато інших. Така форма роботи допомагає студентам в прикладній формі опанувати отримані фактичні знання в галузі традиційної культури та обрядовості, здобути навички організації проведення заходів культурно-масового характеру.

Звичайно ж так і розкриваються нові таланти, а деякі випускники факультету згодом стали акторами [фото 15, 16].

Фото 15. Реконструкція. Обрядодія сватання. 2016.

Фото 16. Реконструкція дівочих ворожінь. 2015.

Щороку 13 січня гурт проводить у місті традиційні новорічні заходи-привітання в основі яких реконструйовані обрядові персонажі українців Одещини «Маланка» та «Коза» [фото 17-28] вітають адміністрацію університету та бажають усіляких гараздів.

Фото 17. Колектив маланкарів. 2003.

Фото 18. Підготовка до Маланкування та водіння Кози. 2004.

Фото 19. Гурт маланкарів на хімічному факультеті ОНУ. 2011.

Фото 20. Ректор В. А. Сминтина та «Джерело». 2008.

**Фото 21. Звіт про роботу на ниві популяризації української культури.
Присутні ректор В. А. Сминтина, проректори В. О. Іваниця,
О. В. Запорожченко. 2008.**

Фото 22. Маланкарі з ректором ОНУ І. М. Ковалем. 2014.

Фото 23. Коза та Маланка в гостях у І. М. Коваля. 2015.

Колядування стали помітною подією, коли студенти відвідують школи, гімназії, державні установи, телебачення, що є ефективною формою популяризації народної спадщини [фото 24-28].

Фото 24. Маланкування в гімназії № 8. 2014.

Фото 25. Реконструкція обряду Коза в гімназії № 8. 2014.

Фото 26. Маланкарі йдуть містом... 2008.

Фото 27. Маланкарі та студенти-іноземці ОНУ. 2008.

**Фото 28. Колядки. За участю іноземних студентів.
Сює Дзинюань (студент із КНР). 2011.**

На прохання Одеської обласної адміністрації колектив «Джерело» неодноразово приймав участь в організації та проведенні загальноміських свят (Різдво, Масляна) [фото 29, 30].

Фото 29. Учасники реконструкції обрядодії «Колодка» на загальноміському святкуванні Масляної. Куликове поле. Одеса, 2005.

Фото 30. Колядування в Одеській обладміністрації. 2011.

Досвід українознавчих реконструкцій неодноразово було репрезентовано в телепросторі Одещини. Так, на обласному державному телебаченні записано і видано в ефір передачу про українські веснянки – ритуалізовані танці українців дохристиянських часів, а також, вже понад 10 років, щороку проводяться записи вистав та реконструкцій [фото 31].

Фото 31. Запис вистави «Кайдаші». 2016.

Фольклорно-етнографічна театральна студія «Джерело» під керівництвом заступника декана з наукової та виховної роботи доц. Наталії Олександрівни Петрової неодноразово ставала лауреатом та призером театрального конкурсу Всеукраїнського фестивалю дітей та молоді «Шевченко в моєму серці» (2005, 2006), учасниками та призерами і переможцями Всеукраїнських фестивалів студентської творчості «Весняна хвиля» (2006, 2007, 2008, 2009) [фото 32-37] та Барви осені [фото 38-41].

Фото 32. «Весняна хвиля». Вистава «Ворожіння на Андрія».
Європейський університет. Київ. 2008.

Фото 33. «Весняна хвиля». Вистава «Сорочинський ярмарок».
Європейський університет. Київ. 2012.

Фото 34. «Весняна хвиля». Вистава «Ворожіння на Андрія». 2008.

Фото 35. «Джерело» з членом журі актором В. Талашко. «Весняна хвиля». 2008.

Фото 36. Вистава «Сорочинський ярмарок». «Весняна хвиля». Київ. 2012.

Фото 37. Вистава «Сорочинський ярмарок». «Весняна хвиля». Київ. 2012.

Фото 38. Хореографічна постановка «Лісова казка». Фестиваль «Барви осені». Європейський університет. Київ. 2008.

Фото 39. Гала-концерт Фестивалю «Барви осені». Український Дім. Київ. 2008.

Фото. 40. Переможці номінації «Актуальність теми» П. Дудуш та І. Константинов. Фестиваль «Барви осені». Європейський університет. Київ. 2008.

Фото 41. «Джерело» на Гала-концерті Фестивалю «Барви осені». Український Дім. Київ. 2008.

На I Міжнародному фольклорному фестивалі у м. Галац (Румунія, 2006) колектив отримав приз глядацьких симпатій.

Колектив вже традиційно щорічно представляє українську культуру під час проведення Дня Європи в Одесі на базі гімназій міста.

Окремо слід відзначити роботу по вшануванню ветеранів, з нагоди Міжнародного дня людей похилого віку, колектив приймає активну участь в проведенні концертів.

У 2005 році студентською фольклорно-етнографічною студією «Джерело» започатковано проведення гастрольно-профорієнтаційних турів в райони Одеської області. Головною метою є ознайомлення учнів випускних класів шкіл райцентрів та деяких населених пунктів з традиційною культурою українців Одещини [фото 42-46].

Фото. 42. Реконструкція українського весілля. Татарбунари. 2004.

Фото 43. Реконструкція українського весілля. Татарбунари. 2004.

Фото 44. Реконструкція українського весілля. Тарутине. 2005.

Фото 45. Реконструкція українського весілля. Тарутине. 2005.

Фото 46. «Джерело» в Тузлівському навчально-виховному комплексі. 2005.

Зокрема, цей процес активізується завдяки тому, що студенти історичного факультету на свої виступи запрошують школярів та вихованців дитячів будинків, або проводять вистави в школах та інших закладах [фото 47-48].

Фото 47. Вистава «Козак Микола» для учнів гімназії № 2. 2011.

Фото 48. Актори-студенти після вистави «Козак Микола» з учнями гімназії № 2. 2011.

У 2007 році на факультеті відбулися спільні вистави «Джерела», («Маланка та Коза») та театрального колективу Католицького університету (Львів), («Вертеп») [фото 49].

Фото 49. Маланка та Коза. 2007.

Факультет має співпрацю з дитячим будинком «Перлинка» та Притулком № 1, в рамках нового проекту «Ми – українці». Основною метою проекту є вивчення народних свят, обрядів, звичаїв. В практичній площині реалізації проекту група студентів-етнологів неоднократно приїжджала до установ на окремі свята («Андріївські вечорниці», «Новорічні свята», «Масниця», «Веснянки»), та одягнувшись у національні костюми, розповідали дітям про історію та суть свят, проводили реконструкції [фото 50-56].

Фото 50. Маланкування. Студенти та вихованці Притулку № 1. 2014.

Вихованці «Перлинки» мають можливість спілкуватись зі студентами, які разом з дітьми реконструюють народні свята та звичаї (в приміщенні дитячого будинку, та у музейній Етнографічній світлиці факультету) [фото 51-55].

Фото 51. Ворожіння на Андрія. Студенти передають знання дітям. Етнографічна світлиця. 2015.

Фото 52. Калита. Етнографічна світлиця. 2015.

Фото 53. Калита. Етнографічна світлиця. 2015.

Фото 54. Вихованці «Перлинки» в гостях в Етнографічній світлиці. 2016.

Фото 55. Реконструкція обрядів зустрічі Весни. «Перлінка». 2017.

Фото 56. Генеральний консул Республіки Польща в Одесі Веслав Мазур, проректор з міжнародних зв'язків С. Ф. Скороход на факультеті.

Міжнародна співпраця здійснюється з Генеральними консульствами Польщі і Румунії [фото 56], з університетами Кракова, Ольштина, Ополя в Польщі, кожна із сторін виконує взяті на себе зобов'язання. Історичний факультет забезпечує виконання науково-дослідних завдань, Генеральне консульство Польщі в Одесі здійснює координаційну роботу по налагодженню зв'язків з науковими установами, музеями у Польщі. Музейно-експозиційну роботу на віднайдених матеріалах історичний факультет проводить з Кодимським історико-краєзнавчим музеєм, Нижньодунайським університетом м. Галац (Румунія) [фото 57].

Фото 57. Делегація науковців України та Польщі. Кодимський історико-краєзнавчий музей. 2011.

За останні роки виконано значний обсяг роботи. У Польщі опублікована низка статей за результатами співпраці з актуальних питань історії і культури. Проведена значна робота з історичними музеями Варшави по збору інформації і матеріалів про життя і діяльність видатної особистості Польщі, уродженця м.Кодима Станіслава Скальського. Завдяки спільним зусиллям у Кодимі за присутності делегації із Польщі, представників із Варшави, Вроцлава, Кракова, Ополя в історико-краєзнавчому музеї відкрито експозицію, присвячену Станіславу Скальському [фото 58].

Фото 58. В. Кушнір та Т. Чисельський на відкритті експозиції уродженця м. Кодима Станіслава Скальського в Кодимському історико-краєзнавчому музеї. 2011.

Однією з форм роботи з Кодимським історико-краєзнавчим музеєм в рамках проведення етнографічних практик є участь студентів-істориків в організації і проведенні семінарів по традиційному ткацтву та вишивці на базі музею [фото 59-61].

Фото 59. В. Кушнір проводить семінар по традиційному ткацтву. Кодима. 2014.

Фото 60. Семінар по традиційному ткацтву. Кодима. 2014.

Фото 61. Семінар по традиційному ткацтву. Кодима. 2014.

Одним з оригінальних результатів співпраці з Кодимським історико-краєзнавчим музеєм є досвід створення етнографічного відеопродукту з використанням експонатів музею з метою популяризації знань з історії і культури краю [фото 62-64].

Фото 62. Робочі моменти зйомок етнокліпу. Кодимський історико-краєзнавчий музей. 2014.

Фото 63. Зйомки етнокліпу «Два кольори». Кодимський історико-краєзнавчий музей. 2014.

Фото 64. Зйомки етнокліпу «Два кольори». Кодимський історико-краєзнавчий музей. 2014.

На *третьому етапі* аналізується ефективність реалізації програми, здійснюються, крім популяризації української традиційної культури, практично-експериментальні заходи з метою оцінки якості проведеної роботи. За приклад можна навести дослідницькі заходи у молодіжному середовищі. Так методом анкетування у 2006 році було опитано 140 студентів 2-го, 3-го курсів історичного факультету ОНУ та 100 курсантів Одеського інституту сухопутних військ (ОІСВ), яких студенти-історики впродовж 2005 року ознайомили з українською обрядовістю. Курсантам було продемонстровано реконструкції традиційних обрядів [фото 65-67].

Фото 65. Коровай для керівництва Одеського інституту сухопутних військ. 2005.

Фото 66. «Джерело» на сцені Одеського інституту сухопутних військ. 2005.

Фото 67. Фрагмент вистави для курсантів Одеського інституту сухопутних військ. 2005.

Результати анкетування засвідчили зростаючий інтерес молоді до традиційної культури, усвідомлення її важливої ролі у вихованні. Більшість респондентів вважають, що дотримання обрядів та звичаїв, зокрема під час весілля, сприяє вихованню морально-етичних цінностей. Половина дівчат-студенток та 40% хлопців-студентів і 42% курсантів виказали бажання провести своє весілля за традиційним обрядом. Більше половини респондентів переконані, що традиційний шлюб є найкращою формою створення сім'ї для сучасної молоді. Позитивні наслідки особливо відчутно простежуються при порівнянні результатів анкетування, проведеного серед курсантів, ознайомлених з традиційною обрядовістю, і тими, які не були присутні на проведених заходах і мають слабке уявлення про традиційну культуру. Виявлено, що курсанти, які не приймали участі в народознавчих заходах показали більш низький рівень оцінки шлюбу, не пов'язували проведення важливих у їхньому житті подій з дотриманням традицій, не бажали, на відміну від інших, наприклад, провести своє весілля за традиційним обрядом. Така ж картина спостерігається й серед студентів-істориків.

Ефективність дії програми підтверджується й результатами анкетування, в чотирьох регіонах України серед студентів вищих навчальних закладів міст Києва, Львова, Одеси і Харкова (табл. 6). На запитання про роль і місце традиційної культури українців в сучасній обрядовості найбільший відсоток дали одеські студенти 2/3 яких складала молодь історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (табл.1-5).

Таблиця 1-5

Анкетування серед студентів ОНУ та курсантів ОІСВ

Визначте рівень значимості сімейного життя для сучасної людини	ОНУ						ОІСВ
	дівчата			хлопці			хлопці
	2 курс	3 курс	Всього %	2 курс	3 курс	Всього %	
Це найважливіший компонент життєвого циклу людини	62	70	66	50	66	58	50
Це "надійний тил", що допомагає переживати труднощі життя	32	30	31	21	16	18,5	39
Це найважливіший обов'язок	3	-	1,5	-	9	4,5	5
Це те, що обтяжує сучасну людину	3	-	1,5	29	9	19	6

Таблиця 2

Чи знайомі ви з традиційним весільним обрядом українців?	ОНУ						ОІСВ
	дівчата			хлопці			хлопці
	2 курс	3 курс	Всього %	2 курс	3 курс	Всього %	
Так	72	75	73,5	43	92	67,5	80
Ні	28	25	26,5	57	8	32,5	20
Чи знаєте ви, що в уявленнях людей традиційного українського суспільства, весілля сприймалось як магічний спосіб забезпечення благополуччя майбутнього шлюбу?	ОНУ						ОІСВ
	дівчата			хлопці			хлопці
	2 курс	3 курс	Всього %	2 курс	3 курс	Всього %	
Так	66	35	50,5	29	58	43,5	48
Ні	31	35	33	50	9	29,5	32
Дещо чув (читав)	3	30	16,5	21	33	27	20

Таблиця 3

Чи сприяє вихованню морально-етичних цінностей дотримання обрядів та звичаїв під час весілля?	ОНУ						ОІСВ
	дівчата			хлопці			хлопці
	2 курс	3 курс	Всього %	2 курс	3 курс	Всього %	
Так	69	70	69,5	57	66	61,5	78
Ні	31	30	30,5	43	34	38,5	22

Таблиця 4

Чи хотіли б ви провести своє весілля за традиційним національним обрядом?	ОНУ						ОІСВ
	дівчата			хлопці			хлопці
	2 курс	3 курс	Всього %	2 курс	3 курс	Всього %	
Так, бачу в цьому необхідність та глибокий зміст	16	-	8	30	34	32	26
Так, це було б цікаво	50	50	50	30	50	40	42
Мені все одно	-	25	12,5	21	-	10,5	10
Не бачу в цьому необхідності	22	20	21	19	16	17,5	22
Категорично проти	12	5	8,5	-	-	-	-

Таблиця 5

Чи вважаєте ви традиційний шлюб найкращою формою шлюбу для сучасної молоді?	ОНУ						ОІСВ
	дівчата			хлопці			хлопці
	2 курс	3 курс	Всього %	2 курс	3 курс	Всього %	
Так	87	40	63,5	57	75	66	65
Ні	13	60	36,5	43	25	34	35

Таблиця 6

Анкетування серед студентів вищих навчальних закладів міст Києва, Львова, Одеси і Харкова

№ п/п	Сфери сучасної присутності елементів традиційної української культури	Київ у % відношенні до всіх опитаних	Львів у % відношенні до всіх опитаних	Одеса у % відношенні до всіх опитаних	Харків у % відношенні до всіх опитаних
1	В одязі	32.4	41.5	18.4	13.6
2	В інтер'єрі житла	53.2	61.0	28.6	29.3
3	В сімейних, календарних та релігійних святах	94.6	94.1	98.0	83.0

Варто відзначити, що одеські студенти, по відношенню до опитаних в інших регіонах, надали найбільший відсоток стверджувальних відповідей саме з питань етнографічних знань, тоді як у визначенні інших символів української національної культури (крім Т. Г. Шевченка) одесити поступилися студентам з інших регіонів.

Те, що одеська молодь пріоритетом визнала сімейну і календарну обрядовість є результатом проведення пізнавально-просвітницької і практично-експериментальної роботи.

Просвітницька робота в загальноосвітніх школах

Важливою, з точки зору підготовки істориків-вчителів, є практика організації і проведення студентами і викладачами просвітницької роботи у загальноосвітніх школах.

Активні регулярні польові дослідження з початку 1990-х років, що проводяться науковцями кафедри археології та етнології України, накопичили чималий фактологічний матеріал, який використовується в системі патріотичного виховання, формування національної ідентичності. Слід зазначити, що ця проблема актуальна не тільки для України.

Залучення до цього процесу народознавчого компоненту – одне з головних пріоритетів. Ми виходили з розуміння необхідності проведення постійної народознавчої роботи з вчителями загальноосвітніх шкіл, забезпечення освітніх закладів конкретними матеріалами, методичною допомогою. У 2006 році на засіданні в ОНУ імені І. І. Мечникова Круглого столу “Роль традиційної культури у вихованні національної свідомості українців” за участю ректора Сминтини В. А., начальника управління освіти і науки Одеської облдержадміністрації Демченка Д. М., Одеського Інституту удосконалення вчителів, керівників районних методоб’єднань вчителів історії, науковців історичного факультету було прийнято рішення розпочати роботу за декількома напрямками: підготовка етнографічних матеріалів для вчителів народознавства, надання методичної допомоги для підготовки і перепідготовки вчителів народознавства, організація і проведення обласного конкурсу для учнів середніх шкіл «Обряди мого села».

Реалізація прийнятих рішень розпочалась з використання накопичених і систематизовуваних на історичному факультеті матеріалів, публікацій з народознавства Одещини. Кожний викладач-народознавець отримав їх у електронному варіанті для подальшого використання у своїй роботі. Для підготовки, підвищення кваліфікації вчителів на історичному факультеті розпочав свою роботу методологічний семінар. На щоквартальних засіданнях викладачі слухали лекції з актуальних питань історії, народознавства, ділились досвідом народознавчої роботи.

Складнішим виявилось організація і проведення обласного конкурсу. Відсутність досвіду і відповідних знань, труднощі матеріального характеру – все це разом не давало підстав для оптимізму. Потрібно було вирішити й непросту проблему змістового характеру конкурсу, відбору матеріалів для виконання конкурсних завдань. Ми відмовились від використання етнографічної інформації з інших регіонів, а взяли за основу автентичний матеріал із сіл походження конкурсантів. Такий підхід передбачав залучення школярів до конкретної пошукової роботи. За вимогами «Положення» про проведення конкурсу перед показом обряду учні розповідали про джерело інформації, тобто про мешканців свого села, які й розповіли про той чи інший обряд.

Конкурс проходив у декілька етапів. На районному змагалися представники шкіл району. Переможці отримували право участі в обласному турі.

Щоб уникнути проблем, пов'язаних з приїздом до обласного центру, провели фінальний тур для шкіл районів Буго-Дністровського межиріччя у Балті, і у Татарбунарах – для шкіл районів Буджака. Так, у Балтському районі у конкурсі взяли участь 18 колективів сільських шкіл і Балти.

У подальшому обласні конкурси «Обряди мого села» відбувалися в Одесі [фото 68].

Фото 68. Конкурс «Обряди мого села». 2008.

Фото 69. Конкурс «Обряды моего села». 2008.

Фото 70. Конкурс «Обряды моего села». 2008.

Фото 71. Конкурс «Обряди мого села». 2008.

Те, що було продемонстровано школярами, заслуговує самій високій оцінці. По-перше, слід відзначити наполегливу пошукову роботу. Найбільш вражаючим стало відтворення різноманітних обрядів, переважна більшість яких відображає обрядовість саме тих сіл, де проживають конкурсанти. Особливий інтерес у членів журі викликало виконання обрядових пісень, яких у сучасній обрядовій практиці ми вже не існує. Школяри продемонстрували різноманітні календарні обряди («Коза», «Великдень», «Івана Купала»), передвесільні та весільні обряди (коровайний, розплетення коси, покривання молодої). Приємно дивувала відповідальність учасників конкурсу до приготування обрядової атрибутики, традиційного одягу, демонстрація неабиякого режисерського хисту.

Ще однією формою співпраці з районами, школами є проведення *тематичних семінарів, круглих столів* тощо з метою вивчення форм і методів відображення традиційної культури в народному образотворчому мистецтві, ремеслах і промислах. Одним із таких заходів стала зустріч студентів і викладачів

історичного факультету з випускницею історичного факультету Ларисою Миколаївною Бабинцею, яка живе і працює в селі Троїцькому Любашівського району. Обговорювались питання

**Фото 72. Картина Л. Бабинець
«Ой, там на горі дивний-див»**

важливості вивчення традиційної культури через образотворче мистецтво, залучення учнів і студентів до вивчення традиційної обрядовості і відтворення її в роботах художників-аматорів, особливо шкільного і студентського віку. Цікавим для присутніх стало роз'яснення елементів семантики і символіки як творів відомого художника Ростислава Палецького, так і Лариси Бабинець. Особливу увагу приділено роботам наповненим ідеєю поєднання минулого і сьогодення. Одна з картин Л. М. Бабинець «Ой, там на горі дивний-див» обрана за яскраву ілюстрацію актуальної проблеми.

Перед нами в інтерпретації автора

один з класичних дохристиянських мотивів – «Світове дерево» («Дерево життя»), ідеологема єдності і безперервності традиції. У нижній частині – коріння дерева – розміщені традиційні житла українців цієї місцевості. Це Батьківщина, в якій ми народились і сформувались як носії і продовжувачі традицій дідів-прадівів, носії української етнічності. З цього культурно-побутового ґрунту виріс стовбур – наше сучасне життя, закодоване в кількох словах народної пісні. Верхні крони «Дерева життя» – світ духовної досконалості, наших мрій і устремлінь.

Закцентовано увагу на унікальності композиції. Картину можна сприймати по-різному, але тільки в нюансах, бо закладена в композиції ідея цілісна і означає – життя є поєднання минулого і сучасного. І якщо цей ланцюг буде розірвано, рід і народ

очікує непередбачувані негативні наслідки. Ось чому у багатьох народів далекого минулого знанням про родовід надавали великої уваги і значення. Життєвий досвід пращурів забезпечував єдність, стійкість до внутрішніх негараздів і зовнішніх загроз. Підрубання коріння приводить до висихання дерева, знищення історичної пам'яті, втрати ідентичності, роз'єднання і асиміляції. Народ перетворюється в нездатну до самозахисту людську масу.

Такі зустрічі з обговоренням конкретних, у даному випадку творів народознавчого характеру, тематично пов'язаних з нашим краєм, важливі як одна із перспективних форм виховної роботи.

Під час проходження етнографічної практики в селах Одеської області, під час навчального процесу у школярів студенти не тільки виконували програмні завдання, але займалися і просвітницькою роботою. Так, в Андрієво-Іванівській школі-інтернаті в літній період студенти організовували та проводили свята і обряди літнього циклу, а взимку влаштовували зустрічі під час яких школярам розповідали про природу походження обрядів, їхню роль у житті українців у минулому і сьогоденні, демонстрували традиційні для Миколаївського району різдвяні колядки, обряди зимового циклу [фото 73].

Фото 73. Виступ перед школярами. Андрієво-Іванівська школа-інтернат. 2012.

Плідною є співпраця історичного факультету з історико-туристичним з комплексом Фрумушика-Нова – унікальним на півдні України музейним історико-етнографічним комплексом просто-неба. Такі комплекси в Європі існують давно, де їм приділяється велика увага як важливому компоненту виховання, вивчення історичної і культурної спадщини. Багатого досвіду організації таких комплексів в Україні ще не має, а ті комплекси, що є, з різних причин не використовуються належним чином в гуманітарних програмах державного значення, тоді як українське суспільство відчуває гостру необхідність у наявності і використанні таких об'єктів. Основною метою співпраці з комплексом Фрумушика-Нова є створення своєрідної діючої етнографічної лабораторії.

Фрумушика-Нова має все необхідне для проведення пізнавальної, виховної, навчально-методичної роботи. Тут зосереджені унікальні етнокультурні комплекси принаймні семи груп населення (албанці, болгари, гагаузи, молдовани, росіяни, старовіри, українці), існує краєзнавчий музей, експозиція якого репрезентує історію Буджака, а етнографічні комплекси у вигляді селянських садиб відображають побут і традиційну культуру етнічних груп населення південної Бессарабії, в культурі яких відображено позитивний і багатий досвід багатовікової історії мирного співіснування.

На базі Фрумушика-Нова розпочато проведення міжнародних народознавчих конференцій за участю студентів. Зокрема, у 2014 році було проведено засідання міжнародної конференції «Одеські етнографічні читання» за темою «Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості», у 2017 році за темою «Міграції в етнічних процесах».

З 2015 року Фрумушика-Нова використовується як база для проведення етнографічної практики студентів історичного факультету, в процесі якої студенти і викладачі вивчають актуальні проблеми етнічної історії краю, накопичують з навколишніх сіл унікальний етнографічний матеріал, важливий для виховання шкільної і студентської молоді.

Фото 74. Ознайомлення студентів з традиційними знаряддями обробки ґрунту. 2015.

Студенти історичного факультету беруть активну участь у реконструкціях обрядових атрибутів, господарсько-побутових комплексів, календарних обрядів і свят, популяризації традиційної культури на базі комплексу Фрумушика-Нова. Так, вже три роки поспіль проводяться реконструкції літнього свята Івана Купала [фото 74-77].

Фото 75. Елемент реконструкції свята Івана Купала. Фрумушика-Нова. 2017.

Фото 76. Обрядове деревце. Свято Івана Купала. Фрумушика-Нова. 2017.

Етнографічні реконструкції набувають особливого значення на базі таких комплексів відпочинку, оскільки безпосередніми учасниками свята стають не тільки студенти, а й відпочиваючі і інформація про традиційні свята та обряди поширюється серед різноманітних та різновікових аудиторій. Накопичується матеріал для теоретичної підготовки істориків, етнологів, археологів і особливо вчителів історії і народознавства, адже викладачі навчальних закладів всіх рівнів мають гостру потребу в розробках краєзнавчого характеру. Учні загальноосвітніх шкіл і студенти вищих навчальних закладів, які невдовзі складатимуть основу громадянського суспільства мають мати набагато більше знань про історію і культуру свого краю.

Фото 77. Фрумушика-Нова. Етнографічна практика студентів історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. 2015.

Співпраця з українською діаспорою

Одещина межує з Румунією і Молдовою, тому не дивно, що в цих сусідніх країнах проживають українці. Найбільш змістовною і плідною є наша співпраця з українцями Північної Добруджі в Румунії, за активної участі студентів історичного факультету.

У Північній Добруджі і в дельті Дунаю українці проживають з останньої третини XVIII ст. Вони зберегли мову і народні традиції, але особливо потребують духовних зв'язків з історичною батьківщиною. За більш ніж 200 років проживання за межами України, у полікультурному середовищі, українці збагатили національну культуру Румунії, створили унікальний варіант власної етнічної культури. Її потрібно вивчати, популяризувати, як важливу складову укріплення української ідентичності, адже за десятиліття багато що втрачено, забуто. Тому одним із першочергових завдань є дослідження і повернення до практики виконання календарних обрядів і свят, родинних звичаїв. Участь викладачів і студентів історичного факультету у виконанні цього завдання відповідальна. До того, співпраця з діаспорою має і наукове значення. З 1999 року і особливо з 2003 року наша співпраця здійснювалась в різноманітних формах. Студенти мають можливість аналізувати наслідки багатолітньої відсутності системної роботи, спрямованої на збереження мови і традиційної культури, розробляти проекти щодо відродження традиційно-побутової культури, організовувати і проводити практичні заходи: польові дослідження, міжнародні конференції, круглі столи, конкурси для молоді, брати участь у святах, присвячених Тарасові Шевченку, етнофестивалях.

Крім проведених в м. Тульча двох наукових міжнародних конференцій, присвячених історії «Задунайської Січі», найбільше уваги за участі студентів приділялось заходам, пов'язаним з вивченням і популяризацією культури.

Започатковано конкурс на приз знавця історії українців в Північній Добруджі і «Задунайської Січі» нашого земляка Ананія Коломійця. Його й справді можна назвати першим істориком Заду-

найської Січі, бо саме він на початку 1880-х років, у віці 119 років розповів знаному українському етнографові Федорові Вовку чимало невідомого, на той час, про історію і культуру українців за Дунаєм, наголошуючи на необхідності записувати і видавати друком знання про українську минувшину. Найбільш активні із українців Тульчі і навколишніх сіл зайнялися записуванням своїх знань і спогадів старших родичів. Науковці опрацьовують зібрані матеріали і разом зі студентами і українською молоддю в Румунії здійснюють реконструкцію обрядів і календарних свят [фото 83-91].

Записи перших номінантів конкурсу виявились настільки вдалими і цінними, що найкраща робота представниці української діаспори Валентини Батаке надрукована в «Записках історичного факультету».

Проводились і такі тематичні заходи як «Круглі столи». *Круглий стіл* на тему українського образотворчого мистецтва і фольклору в традиційній культурі відбувся в Тульчі восени 2016 року. Крім місцевих представників української громади, своїми думками поділились гості із міста Яси та села Негостинна з півночі Румунії. Долучились і одесити у складі викладачів і студентів старших курсів історичного факультету [фото 78-79].

Фото 78. Круглий стіл на тему українського образотворчого мистецтва і фольклору. Тульча. 2016.

Фото 79. Круглий стіл на тему українського образотворчого мистецтва і фольклору. Тульча. 2016.

Фото 80. Зліва направо: Любомир Лотоцький, Владислав Павлик (Одеса) та Лаура Дорофтей (Тульча). 2016.

Цього разу здебільшого говорили про відображення культурної спадщини українців у народній пісні і образотворчому мистецтві. Присутніх ознайомили з традицією настінного розпису на Одещині. Наголошувалось на тому, що певні компоненти мови і обрядовості збереглись лише у північній Добруджі. Така ж картина спостерігається і в українському середовищі інших повітів Румунії. Учасники Круглого столу із міста Яси навели конкретні і цікаві приклади на підтвердження наявності такої ж ситуації у них. А приводом до коментарів і дискусій став перегляд відеопрезентації про хатній розпис в українців Одещини. Зрештою всі погодились з необхідністю об'єднання зусиль заради збереження культурної спадщини та її популяризації. І такою формою освітньо-просвітницької роботи може стати співпраця з молоддю під час літніх канікул, а саме в літніх молодіжних таборах, за дуже близькою для тульчанців козацькою тематикою. Обговорення відеопрезентації на цю тему і викликало інтерес в учасників зібрання, актуалізувало питання доцільності впровадження репрезентованого досвіду.

Фото 81. Зустріч в Тульчі. 2015.

Фото 82. Реконструкція ворожінь. Тульча. 2015.

Ще одним вельми важливим сегментом традиційної культури у справі укріплення ідентичності є *календарна обрядовість*, адже календарні свята і обряди кожного етносу унікальні і неповторні за своєю природою, до того ж їх виконання супроводжується рідною мовою. Найбільш популярні із них старше покоління в селах дельти Дунаю добре пам'ятає. Тому перший наш досвід малювання в Тульчі, Мурігйолі, Нижньому Дунавці у 2016 році із задоволенням підтримали мешканці вказаних сіл.

Фото 83. Готуємось маланкувати. Мурігйол. 2016.

Фото 84. Маланка та Коза. Мурігйол. 2016.

Фото 85. Щедрувальники. Муріґйол. 2016.

Фото 86. Щедрувальники у примара. Муріґйол. 2016.

Фото 87. Щедрувальники. Нижній Дунавець. 2016.

Фото 88. Під час щедрування в українській громаді. Тульча. Румунія. 2016.

А вже влітку відбулося продовження виконання календарних свят. Такого дійства на березі Дунаю Тулча ще не бачила. Власне це був своєрідний семінар. Група студентів історичного факультету прибула цього разу вивчати свято Івана Купала. Відбувалось все на набережній Дунаю, у найбільш людному місці Тульчі. Звісно, в умовах міста відтворити усі компоненти обрядодій складно, але основні, які відображають сутність свята, були продемонстровані: плетіння вінків, прикрашання Купала і Марени, пускання вінків у воду Дунаю. Купальські ігри молоді викликали великий інтерес у тому числі і перехожих, але слід особливо відзначити зацікавлення української молоді в Тульчі, що важливо з точки зору перспективи відродження української обрядовості [фото 89-90].

Фото 89. Виконання обряду Купала. Тулча. 2016.

Фото 90. Купальські ігри. Набережна Дунаю. Тульча. 2016.

Фото 91. Приготування обрядового атрибуту. Тульча. 2016.

**Фото 92. Фольклорний фестиваль. Вадим Яцуник (Одеса)
і Лаура Дорофтей. Тульча. 2016.**

Репрезентований досвід роботи засвідчує реальність і користь впровадження українознавчого компоненту в навчально-виховний процес, доводить можливість використання різноманітних форм у тому числі і співпрацю з державними установами та громадськими організаціями, загальноосвітніми школами. Студенти напрацьовують уміння і навички з перспективою їх використання у майбутній професійній діяльності, виховання патріотичної молоді.

Список використаної літератури

1. Державний архів Одеської області. Ф. 150. (Маркевич О. І., особовий фонд). – Оп. 1. Спр. 13. Спр. 63.
2. Кушнір В'ячеслав. Шевченківське свято в Тульчі // Вільне слово / Культурно-просвітницький часопис Союзу українців Румунії. – № 7-8. – квітень. – Бухарест, 2017.
3. Кушнір В'ячеслав. Задунайські українці. Повернення до духовних витоків // Український вісник. – XXIV. – № 15-18 (серпень-вересень). – Бухарест, 2017.
4. Маркевич А. И. Одесса в народной поэзии // Одесские новости. – 1894. – № 3047.
5. Горчакова О. А., Кушнір В. Г., Петрова Н. О. Виховний потенціал етнопедагогічного досвіду у формуванні морально-етичних цінностей сучасної молоді: гендерний аспект // Науковий вісник Південно-Українського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (збірник наукових праць). Спеціальний випуск «Інтеграція гендерного підходу в сучасну науку і освіту: результати та перспективи». – Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005. – С. 229-233.
6. Петрова Н. О. Виховання національно-свідомої молоді у вищому навчальному закладі // Інтелігенція і влада. Матеріали Четвертої Всеукраїнської наукової конференції. 20-21 березня 2006 року, м. Одеса: Астропринт, 2006. – С. 149-157.
7. Кушнір В. Г., Петрова Н.О. Традиційна культура українців у системі виховання міської молоді // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття. Збірник науково-теоретичних статей. Вип. 2. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – С. 40-44.
8. Петрова Н. О. Формування народознавчої компетентності особистості у виховному процесі сучасного вищого навчального закладу (з досвіду роботи) // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. 2007. – Випуск XIII-XIV. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 123-129.

9. Петрова Н. О. З досвіду роботи студентів у справі збереження української традиційної культури на Одещині // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – Вип. 23 – Київ: УНІСЕРВ, 2007. – С. 51-55.
10. Петрова Н. Українознавчий компонент у сучасній культурі міста (з досвіду співпраці з одеськими телерадіокомпаніями) // Українознавство. К., 2013, № 1(46). – С. 102-105.

Навчальне видання

Кушнір В'ячеслав Григорович
Петрова Наталія Олександрівна

Українознавчий компонент у навчально-виховному процесі

Навчально-методичний посібник

Підп. до друку 04.12.2017. Формат 60х84/16.
Ум.-друку. арк. 4,19. Тираж 100. Зам. № 1694.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел. (048) 723-28-39. E-mail: druk@onu.edu.ua